

NOTES PER A LA CRONOLOGIA DEL CICLE DE L'ARS COMPENDIOSA INVENIENDI VERITATEM*

I. Introducció

Jo no son digne que en esta obra mon nom sia escrit, ne que a mi sia atribuïda esta obra: per que jo mon nom exil e delesch d'esta obra, e ella, *Sènyer*, atriboesch e do a vos.

Aquestes paraules, procedents del *Llibre de contemplació*, són representatives de l'actitud que Ramon Llull adopta respecte a l'autoria durant els primers anys de la seva producció.¹ Les seves obres inicials es difonen de forma anònima per expressa voluntat de l'autor, i no és fins força més endavant, una vegada conscient de la rendibilitat que podia tenir, per a la difusió de l'Art i de la seva obra en general, el fet de construir-se una determinada imatge pública, que el beat comença a reivindicar els llibres que escriu.² Juntament amb el nom, també comença a incloure a l'èxplicit dels seus textos la data i el lloc de redacció, de manera que podem seguir molt millor el seu itinerari vital i literari a partir de l'any 1294, en què trobem ja una certa sistematicitat a l'hora de signar i datar les obres, especialment si comparem aquest itinerari amb el d'etapes anteriors.

* Aquest treball forma part del projecte de recerca PB97-0653, Ministerio de Educación y Cultura.

¹ Vegeu el versicle 30 del pròleg del *Llibre de contemplació* (ORL II, 6; OE II, 108). Hi ha manifestacions paral·leles en altres obres de Llull; per a aquesta qüestió vegeu també, sense cap pretensió d'exhaustivitat, la *Lògica del Gatzell* (vv. 1607-1612; Rubió i Balaguer 1985: 164, i ORL XIX, 62), el *Llibre del gentil e dels tres savis* (NEORL II, 5-6), la *Doctrina pueril* (pròleg, § 2), etc. El tòpic del pecador anònim i indigne sovint també és present en invocacions inicials; vegeu el *Llibre dels àngels* (ORL XXI, 307), el *Llibre d'intenció* (ORL XVIII, 3) o el *Llibre contra Anticrist* (NEORL III, 119).

² Per a la progressiva utilització de la pròpia imatge per Llull, vegeu Badia 1995 i 1996, i Bonner 1998.

Un dels moments més incerts pel que fa a la cronologia de les obres que l'integren, doncs, és el comprès entre el 1274, any actualment acceptat com a data de la primera elaboració de l'Art, l'*Art abreujada d'atobar veritat*, i el 1283, en què probablement va ser escrita l'*Art demostrativa*, text central del segon cicle de l'etapa que Bonner ha anomenat quaternària.³ Fins i tot a la *Vita coetanea* aquest període és un dels menys clars de la biografia de Llull, respecte al qual el beat –o el redactor monàstic de l'obra– confon l'ordre de diversos esdeveniments,⁴ i que presenta, a més, un lapse cronològic d'onze anys, entre el 1276 i el 1287.

La datació de les obres primerenques de Llull, per tant, és especialment complicada i depèn sovint de la identificació de les escasses referències a circumstàncies històriques presents en els seus llibres, o bé de la citació d'altres títols escrits per ell mateix. Juntament amb aquest darrer recurs, que implica sovint una proximitat cronològica entre els llibres afectats (com també, tret d'excepcions puntuals, l'anterioritat de l'obra esmentada respecte al text en el qual s'inclou la citació), cal tenir en compte la presència d'elements propis del sistema lul·lià. Són precisament aquests aspectes característics de cada etapa, com també la citació de l'obra artística al voltant de la qual s'organitza, el que permet localitzar les obres en un període concret del desenvolupament de l'Art. Malgrat tot, excepte les dades sobre qüestions històriques externes a la producció de Ramon, la resta de mitjans que tenim per acotar el possible període de redacció de les seves obres inicials són moltes vegades força relatius (sovint només justifiquen relacions d'anterioritat o de posterioritat entre els textos), i es poden veure afectats per noves aportacions que modifiquin la datació que s'havia acceptat per a aquell títol que servia de referent.

Pel que fa concretament al cicle de l'*Art abreujada d'atobar veritat*, una de les poques circumstàncies històriques de la qual es pot extreure algun indici sobre la redacció de les obres que en formen part és la fundació del monestir de Miramar. Podem datar aquest fet amb una certa concreció gràcies a la butlla papal que n'autoritza l'establiment com a col·legi de llengües, del 17 d'octubre de 1276. La consecució d'aquest projecte, que constitueix un dels tres objectius que Llull, segons la *Vita coetanea*,⁵ s'havia marcat a l'inici de la seva carrera apològica, permet considerar anteriors del 1276 aquelles obres de l'e-

³ Per a la distribució de la producció lul·liana en les diverses etapes d'elaboració del sistema filosòfic de Ramon –incloent-hi la distinció de dos cicles diferents dintre de l'etapa quaternària– i la seva utilitat a l'hora de datar aquelles obres no estrictament artístiques, vegeu Bonner 1977: 39-50.

⁴ Situa, per exemple, l'*Art demostrativa*, que, com hem dit, actualment es tendeix a datar vers el 1283, abans de la fundació del monestir de Miramar, del 1276 (per a la data de l'*Art demostrativa*, vegeu Bonner 1977: 45-47). Vegeu ROL VIII, 259-309, i, per a un comentari sobre aquests anys inicials en la producció de Ramon prenent la *Vita* com a punt de referència, OSI, 17-20.

⁵ Vegeu el § 8 de la *Vita coetanea*, a ROL VIII, 276.

tapa de l'*Art abreuçada* en què el beat lamenta la inexistència d'un centre de les característiques que tindrà el monestir de Miramar, com també tots els títols que s'esmentin en aquestes obres.

A continuació recullo un seguit d'apunts que poden ajudar a datar –o, si més no, a ordenar respecte dels altres títols del cicle– algunes de les obres que el formen.

II. Les obres del cicle de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*

1. Obres inicials del cicle

Com s'ha dit, actualment s'accepta que la il·luminació de Randa va tenir lloc al voltant de l'any 1274; també hi ha força unanimitat a l'hora de considerar que degué ser poc després de la il·luminació que el beat va escriure l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (o l'*Art abreuçada d'atobar veritat*, en la versió catalana del títol), la qual, de fet, constitueix la primera concreció del contingut de la revelació.⁶ Totes aquelles obres que depenen d'aquesta versió de l'Art, doncs, no poden en cap cas ser anteriors a la data de redacció del text central –i inaugural– del cicle, com tampoc sembla que puguin ser posteriors al 1283, data de l'*Art demostrativa*, amb la qual s'inicia el segon cicle de l'etapa quaternària.

Estretament relacionada amb l'obra central del cicle trobem la *Lectura compendiosa super Artem inveniendi veritatem*.⁷ Aquest text és citat, sembla, en dues altres obres de l'etapa que ens ocupa: als *Començaments de medicina*, o *Liber principiorum medicinae*, i potser a l'*Ars universalis*, de les quals parlarem més avall. En el cas dels *Començaments de medicina*, la citació d'una «Gran lectura de la Art abreuçada d'atobar veritat» és força clara; això no obstant, Bonner, que no localitza el passatge al qual es fa referència, creu que Lull hi deu citar «un passatge que tenia la intenció –la qual mai no es va realitzar– d'incloure en aquella obra», i que, per tant, la *Lectura* no devia haver estat encara escrita.⁸ De totes maneres, l'argument no degué semblar-li massa definitiu, perquè al seu catàleg inclou l'obra immediatament després de l'*Art abreuçada*. A

⁶ Per a la discussió sobre l'any 1274 com a data de redacció de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, relacionada amb la data de la il·luminació de Randa, i la indefinició que respecte a aquesta qüestió s'observa a la *Vita coetanea*, vegeu sobretot Bonner 1977: 46-47.

⁷ Malgrat que té una tradició manuscrita força important, el fet que a l'edició maguntina no es distingís de l'*Ars compendiosa* va comportar que diversos catàlegs d'obres de Ramon no la incloguessin. Per a la consideració d'aquest text com a obra independent de l'*Ars compendiosa*, vegeu Perarnau 1983: 160-161, i Bonner 1986a: 88.

⁸ Vegeu el passatge esmentat a *OS* II, 466, i a *MOG* I, xii, 30 (796). Per a la valoració de Bonner, vegeu *OS* II, 466 n. 12.

més, tampoc no es pot descartar que Llull estigués fent referència a l'*Ars universalis* (Bo II.A.3), com va proposar Pring-Mill,⁹ o a un passatge que finalment no hi va arribar a incloure. A favor de la darrera identificació hi ha el fet que aquesta obra apareix a diversos catàlegs amb el títol de *Lectura Artis compendiosae* –o similars–, i que a l'edició maguntina presenta el subtítol de *Lectura Artis compendiosae inveniendi veritatem*, el qual pràcticament coincideix amb el títol de l'obra que he esmentat al començament d'aquest paràgraf (o sigui, el text que al catàleg de Bonner té la signatura II.A.1.bis). Així mateix, l'adjectiu de «gran» –«magna» en la versió llatina– amb què es qualifica la *Lectura* als *Començaments de medicina* no sembla massa indicat per a una obra que sols ocupa quatre pàgines de l'edició maguntina,¹⁰ i, en canvi, lliga més amb l'extensió de l'*Ars universalis*.¹¹

D'altra banda, la referència present a l'*Ars universalis* que es fa a la *Lectura brevis* no és menys problemàtica:

[...] nam primò alphabetum in mente est reponendum, deinde regulae doceri debent, & explanari figurae, postea triginta modi & sexaginta quaestiones; deinde *lectura brevis* sedecim modos continens subsequetur, & *haec ars de universali* consequenter ministrari debet. Post haec verò debet tradi doctrina quatuor *principiorum*, videlicet *Theologiae, Philosophiae, Juris & Medicinae*. His monstratis redeundum est ad triginta modos & sexaginta quaestiones: consequenter scholares practicâ artis potiri debent *in arte majori, in libro gentilis & trium sapientum, ac in Volumine demonstrationum*, in quibus practica hujus artis continetur. His adimpletis debet *ars notatoria* ministrari, ut sciant scholares, quòd intelligere, & recolere diligent sub brevibus figuris & notis per angulos triangulorum & quadrangulorum, & per A. V. X. cameras notare.¹²

Si bé en aquest cas es qualifica la *Lectura* de «brevis», adjectiu que hem vist que lliga amb l'extensió de l'obra, el que no coincideix amb aquest text és l'afirmació que està constituïda per setze modes. D'acord amb el que m'indica Antoni Bonner, durant aquest primer cicle de la producció lul·liana només hi ha

⁹ Pring-Mill 1991: 254

¹⁰ El text II.A.1.bis és editat a *MOG* I, vii, 41-44 (473-476).

¹¹ L'*Ars universalis* ocupa les pàgs. 483-606 de *MOG* I.

¹² *MOG* I, viii, 5 (487). No em limito a recollir la referència a la *Lectura brevis*, sinó que dono també la resta de títols que Llull cita en aquest lloc de l'*Ars universalis*. La consulta d'aquest passatge als dos manuscrits que el conserven no mostra divergències remarcables respecte al text de la maguntina (vegeu el Clm. 10528, f. 3°, de la Staatsbibliothek de Munic, i el ms. B 84 de la Franciscan Library de Dún Mhuire, Killiney, f. 67°; agraeixo a Fernando Domínguez la transcripció del text d'aquests còdexs). A *MOG* I, viii, 47 (529), s'hi esmenta una *Lectura Artis* que també podria fer referència a Bo II.A.1.bis.

«sedecim modos» a l'obra central de l'etapa, l'*Ars compendiosa*. És possible, doncs, que ens trobem davant d'una confusió de títols.

En el passatge citat més amunt de l'*Ars universalis* també es fa referència a l'*Ars notatoria*, en la qual Llull desenvolupa aspectes sols esbossats a l'*Ars compendiosa*.¹³ El fet que en aquesta obra no se citi cap altre text tret de l'*Ars compendiosa* –la qual és, això sí, esmentada diverses vegades–, fa que haguem de pensar que es tracta d'un text cronològicament molt proper a l'obra amb què s'inicia el cicle, sobretot si tenim en compte que ni tan sols s'hi cita l'*Ars universalis*, amb la qual té diversos punts en comú.¹⁴

Així, és força probable que tant la *Lectura compendiosa* com, especialment, l'*Ars notatoria* fossin escrites poc després de l'*Art abreuçada*. No obstant això, com que cap de les dues no és citada en un text que puguem situar amb seguretat en una data prèvia a l'any 1283, per ara no és possible concretar-ne més el període de redacció.

2. El Llibre de demostracions i el Llibre del gentil e dels tres savis

Basant-se en un passatge del *Llibre del gentil*, Antoni Bonner va apuntar la possibilitat que s'hagués de considerar una relació força estreta entre aquest text i el *Llibre de demostracions*. Ramon distingeix dos nivells de dificultat, segons el públic a qui s'adreci l'obra:

Cada sciencia a mester los vocables per los quals sia manifestada. E cor a-questa sciencia demostrativa sien mester vocables escurs e que los homens lecs no an en hus; e cor nos ffassam aquest libre [el *Llibre del gentil*] als homens lecs, per açó breument e ab plans vocables parlarem d'esta sciencia. E conffiats en la gracia d'aquell qui es compliment de tots bens, avem esperanssa que per esta manera metexa alonguem lo libre ab *pus apropiats vocables als homens letrats*, amadors de la sciencia especulativa. (*NEORL* II, 6.14-21)

El text en cursiva pot ser entès com una referència al *Llibre de demostracions* (es tracta d'una obra força complexa, en els quatre llibres de la qual, a més de provar per raons necessàries els articles de la fe, es demostra l'existència de Déu i els misteris de la Trinitat i de l'Encarnació); aleshores, segons aquesta hipòtesi, l'obra hauria estat escrita posteriorment al *Gentil*.

¹³ Vegeu la introducció de Jordi Gayà a Llull 1978: 15.

¹⁴ La proximitat entre els dos textos es fa evident en observar les nombroses referències a l'*Ars universalis* que Jordi Gayà inclou a l'anotació de la seva edició de l'*Ars notatoria* (vegeu Llull 1978).

A més, Bonner afegeix com a nou argument a favor d'aquesta possible relació el fet que es digui, aquesta vegada a la invocació inicial del *Llibre de demostracions*, que l'obra constitueix «un branca de la *Art de atrobar veritat*» (ORL XV, 3). Caldria, doncs, posar aquesta afirmació en relació amb el *Llibre del gentil*, que constituïria una primera branca de l'*Art*, dedicada a l'apologètica; el *Llibre de demostracions* seria, aleshores, la branca que «investigava mètodes per construir proves per a tal tasca».¹⁵ En aquest sentit, és interessant remarcar que ambdues obres són citades al *Blaquerna*, en l'exposició sobre la legitimitat de «provar per necessàries rahons» els articles de la fe que el protagonista fa davant del papa, poc abans de ser ell mateix elevat a la dignitat pontifícia.¹⁶ Encara que són les dues úniques obres esmentades en aquest passatge, Llull no diu en cap cas que els dos llibres formin dues branques d'un mateix tronc, sinó que els cita per raons diferents: el primer, el *Llibre de demostracions*, li serveix per afirmar que entendre els articles de la fe per raons necessàries implica que «fe ne serà pus noble, e major, e pus meritòria», mentre que, del *Gentil*, li interessa remarcar la validesa de les condicions dels arbres.

Malgrat que es tracti d'una hipòtesi molt llaminera, cap de les dades que es manegen no implica que aquestes dues obres siguin efectivament dues branques, una apologètica i l'altra demostrativa, de l'*Art abreujada*: Llull només afirma que el *Llibre de demostracions* depèn de l'*Art* esmentada i que el *Gentil* és adreçat a un públic poc instruït, i que té el projecte –que no sabem si es va arribar a materialitzar– d'allargar o continuar el primer per tal que també s'hi interessin els homes lletrats. Si Llull hagués elaborat el *Llibre de demostracions* amb aquesta intenció, probablement hi hauria citat el *Gentil*, ja que aquest text és, entre els llibres no estrictament artístics, el que més vegades va citar Llull en obres seves posteriors.¹⁷ De totes maneres, si ens centrem en els llibres del cicle de l'*Art abreujada* que esmenten el *Llibre del gentil*, observem que al catàleg de Bonner, tret del cas de l'*Ars universalis*,¹⁸ la resta de títols es consideren posteriors al que podríem definir com els textos previs a la fundació de Miramar; així, el *Gentil* és citat al *Liber principiorum theologiae*, al *Liber principiorum*

¹⁵ Vegeu la introducció de Bonner als *Començaments de medicina*, a OS II, 401, on planteja l'existència de determinades relacions entre diverses obres del cicle de l'*Art abreujada*. Al final del *Llibre del gentil* se cita l'*Art abreujada* (vegeu NEORL II, 209.312); malgrat que només les traduccions llatina i espanyola medievals de l'obra hagin conservat aquesta referència, Llull mateix destaca la dependència del *Gentil* respecte a aquesta versió de l'*Art* en una de les citacions que fa a l'obra apologètica dins del *Blaquerna* (vegeu Llull 1935-1954: I, 147.5-6).

¹⁶ Llull 1935-1954: II, 130.26-131.8.

¹⁷ Per a les citacions del *Llibre del gentil* en altres textos lul·lians, vegeu Bonner 1978: 49-51, i la seva introducció a NEORL II, xvii.

¹⁸ Per a la citació del *Gentil* en aquesta obra, vegeu MOG I, viii, 82 (564).

philosophiae, i tres vegades tant al *Liber de Sancto Spiritu* com al *Blaquerna*.¹⁹ En conseqüència, doncs, també s'hauria de considerar l'*Ars universalis* posterior al *Gentil* (Bonner, però, situa l'*Ars* davant del diàleg apològic).

Hi ha, així mateix, un altre element que cal tenir en compte, i és que, mentre que el *Llibre de demostracions* és citat a la *Doctrina pueril* com a instrument útil per convertir els infidels (vegeu el cap. 83, § 12), en cap moment no s'hi cita el *Llibre del gentil*, que com ja hem dit és una de les obres que més recordarà Llull. Evidentment, Llull podria haver decidit no esmentar-lo; en aquest cas, però, no deixaria de ser curiós que, en un text adreçat a lectors amb poca formació cultural, com és el cas de la *Doctrina pueril*, Ramon hi cités, de la parella proposada per Bonner, el llibre que conté els «pus apropiats vocables als homens letrats» i, en canvi, prescindís de l'obra destinada als «homens lecs». A més, al marge de la qüestió si aquestes obres formen o no dues branques paral·leles de l'Art, no és sobrer remarcar que si la *Doctrina pueril* fos posterior a l'obra apològica, entràrem aleshores en contradicció amb una altra hipòtesi de Bonner, que vol veure en el *Llibre del gentil* una obra elaborada «amb la intenció de fer-la servir a l'escola missionera de Miramar».²⁰ El *Gentil* no hauria pogut haver estat pensat per a l'adoctrinament dels frares si hagués estat escrit abans que el *Llibre de demostracions*, ja que aquest darrer ha de ser necessàriament anterior a la *Doctrina pueril* i, per tant, a l'establiment del monestir de Miramar com a col·legi de llengües.²¹ Em sembla força probable, així, que l'ordre de redacció d'aquestes obres, independentment del fet que Llull n'escrigués d'altres entremig, fos *Llibre de demostracions*, *Doctrina pueril* i *Llibre del gentil*.²² Aleshores, a més, si el *Gentil* hagués estat efectivament escrit per a la for-

¹⁹ Vegeu, respectivament, *MOG* I, ix, 57 (663); I, x, 64 (730); II, iii, 1 (115), 2 (116) i 8 (122); i, per al *Blaquerna*, Llull 1935-1954: I, 147; II, 204, i III, 76. No sols la citació del títol d'una obra posa de manifest la seva anterioritat: en el cas del *Gentil* s'observa també en el fet que es refereixi a les cambres de l'Art com a "flors" al *Liber principiorum theologiae* (*MOG* I, ix, 1 i 30 (607 i 636)), o al *Liber principium philosophiae* (*MOG* I, x, 1 (667)), referència que, d'acord amb Bonner, «no tendria sentit per a un lector que no conegués el *Llibre del gentil*» (vegeu la seva introducció a *NEORL* II, xxi n. 20).

²⁰ Vegeu Bonner 1978: 54-55, i a *NEORL* II, xix. No discutim ara la proposta de Brummer, que considerava que, atès que «el *Llibre de demostracions* és un manual, una mena d'arsenal en el qual els missioners futurs poden trobar els instruments i les instruccions per a llurs treballs», «cal posar l'obra en relació amb el monestir missioner de Miramar» (1980: 155).

²¹ Per a les dates de la *Doctrina pueril* i de la fundació de Miramar, vegeu l'apartat II.4. Val a dir que el terme *ad quem* de la redacció de la *Doctrina pueril*, ho és també de totes aquelles obres que se citen en aquest tractat (incloent-hi, doncs, el *Llibre de demostracions*).

²² Pel que fa a la datació de la primera, pot ser interessant recordar la data que Galmés proposava, malgrat que la seva argumentació no oferís elements inqüestionables. Es basava en la suposada justificació que Llull dóna dels greuges de la seva muller al capítol «De la vida contemplativa e activa», la qual «suposa consumada la separació conjugala», de manera que «devia ésser el moment vitenc de la qüestió» (*ORL* XV, x); si la resolució de la queixa és del 13 de març de 1276 –1275 segons l'encarnació–, l'obra, segons Galmés, hauria de ser de la segona meitat del 1275. Respecte a altres propostes de datació del *Llibre de demostracions*, vegeu Brummer 1980: 150-151.

mació dels tretze menorets de Miramar, s'hauria d'endarrerir el terme *a quo* de la seva elaboració, i de la de tots aquells títols on se cita (inclosa l'*Ars universalis*), fins l'any 1276. De totes maneres, però, ni és segur que el *Gentil* fos escrit pensant en l'adoctrinament de la comunitat de Miramar, ni podem considerar definitivament refutada la hipòtesi de Bonner relativa a l'existència d'una estreta relació entre el *Llibre de demostracions* i el *Gentil*; en tot cas, em semblaria poc meditat afirmar que aquesta darrera obra fou escrita a partir de l'any 1276. D'altra banda, si la relació entre Miramar i el *Llibre del gentil* no és segura, tampoc no podem considerar que el terme *ad quem* de la composició d'aquesta obra sigui el 1276, com proposa Bonner, sinó que hem d'ampliar-lo fins al 1283, any que tanca el cicle de l'*Art abreujada*, malgrat que fos escrita probablement força abans d'aquesta data.

3. El *Llibre de l'orde de cavalleria*

El *Llibre de l'orde de cavalleria* ha estat objecte de canvis en les darreres versions del catàleg de Bonner: si a *OS* tenia la signatura II.A.14 i se'l datava amb interrogant de vers 1279-1283, ara té la signatura II.A.3.bis.²³ El canvi és motivat pel fet que, com ja s'havia remarcat i recull el darrer editor de l'obra, el *Llibre de l'orde de cavalleria* és citat a la *Doctrina pueril* (al capítol 81, § 2), de manera que ha de ser anterior al tractat per a infants.²⁴ Cal, doncs, delimitar l'elaboració de l'obra entre l'any 1274 i la primera meitat del 1276. Aquesta datació implica que s'hagi de desestimar la identificació que el pare Pasqual havia proposat entre les corts a les quals es dirigeix l'escuder del pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria* i les que Jaume II de Mallorca convocà a Perpinyà després d'haver pres possessió del tron,²⁵ ja que el Conqueridor no abdicà a favor seu fins cap al dia 21 de juliol de l'any 1276, sis dies abans de morir, i el nou rei de Mallorca no va ser coronat fins al 12 de setembre.²⁶ Ens situem, doncs, tot just a un mes i cinc dies del termini màxim de redacció de la *Doctrina pueril*, que molt probablement, però, va ser escrita uns mesos abans, com veurem a l'apartat

²³ Antoni Bonner està preparant una nova versió del seu catàleg, a la qual correspon aquesta nova signatura. Com es pot observar, és la mateixa que tenia la *Doctrina pueril* al catàleg d'*OS* (obra que, en les darreres versions, ocupa el lloc II.A.3.ter).

²⁴ Vegeu l'apartat següent i la introducció d'Albert Soler a la seva edició del *Llibre de l'orde de cavalleria*, a Llull 1988: 9-10.

²⁵ Per al passatge del *Llibre de l'orde de cavalleria*, vegeu Llull 1988: 162.38-43. Albert Soler dóna, en apèndix a la seva edició de l'obra, el pròleg que el pare Pasqual volia incloure a la seva traducció del tractat –que no es va arribar a publicar–, actualment conservat al ms. 1070 de la Biblioteca Pública de Palma (vegeu Llull 1988: 223-232 i, concretament per al comentari respecte a les corts, 225-226).

²⁶ Vegeu Soldevila 1950: 421-422, i Garcías Palou 1977: 45.

següent. Caldrà, doncs, cercar unes noves corts per a l'escuder, o plantejar-se si les circumstàncies que el dugueren fins al vell cavaller –ara convertit en ermità– no formen part també de la ficció lul·liana.

Tampoc no és massa clar l'ordre de redacció de les dues obres anteriors a la *Doctrina pueril*, o sigui, del *Llibre de demostracions* i del *Llibre de l'orde de cavalleria* (ja hem dit que, malgrat que sigui objectable, considerem el *Llibre del gentil* posterior). Basant-nos en passatges dels textos en qüestió, es podria apuntar una certa proximitat entre el *Llibre de l'orde de cavalleria* i la *Doctrina pueril*. En un fragment del capítol «De clergues» d'aquesta darrera obra, on se cita el *Llibre de l'orde de cavalleria*, es comparen les idees que es tenien a l'època sobre els inicis dels dos estaments, el cavalleresc i l'eclesiàstic:

Enaxí com lo comensament de cavalaria fo per mantenir justícia, segons que ya havem parlat en lo *Llibre de l'horde de cavalleria*, enaxí en lo comensament foren, fill, eletz hòmens bons e sancts e devots, per tal que pregassen Déu per lo poble e que mostrassen a home bons nodriments e bones custumes, per tal que hom pogués reebre la gràcia de Déu. (Llull 1972: 190.5-191.11)

El fet que Llull, a la *Doctrina pueril*, remeti al tractat sobre la cavalleria en lloc de redactar un capítol específic sobre aquest estament ens fa pensar que segurament aquest llibre havia estat escrit molt poc abans.²⁷ De totes maneres, el contingut del passatge no implica necessàriament que el *Llibre de demostracions* sigui anterior al *Llibre de l'orde de cavalleria*.

4. La *Doctrina pueril*

Pel que fa a la *Doctrina pueril*, obra destinada segons el pròleg a l'educació del fill de l'autor, s'han pogut delimitar força les dates de la seva redacció. Convé recordar-les, malgrat que no hi fem cap nova aportació, perquè ens seran útils per a d'altres títols de la mateixa etapa. D'una banda, la *Doctrina pueril* forma part del cicle de l'*Art abreujada*, de manera que no pot haver estat escrita

²⁷ És de destacar, però, que una part de la tradició no catalana de la *Doctrina pueril* supleix la manca d'un apartat sobre la cavalleria amb la inclusió d'un capítol apòcrif; el trobem tant a la versió francesa (al còdex fr. 22933 de la Bibliothèque Nationale de París, i també a l'incunable *Trésor des humains*, publicat a París el 1481), com en una de les llatines (al ms. 258 del Fonds Général de la Bibliothèque Municipale de Lió). Per al text de la versió francesa manuscrita, vegeu Llull 1969, i, per a l'incunable de 1482, Schib 1972.

abans de l'any 1274.²⁸ S'ha arribat a afirmar, encara que amb arguments poc convincents, que s'ha de considerar posterior al març de 1275.²⁹ De l'altra, com ja va destacar Mateu Obrador l'any 1906, si Llull, al cap. 83, § 7,

se lamenta y plany de que no hi hagués negú qui fundás y establís monastirs ahon fossen mostrades llengües als frares missioners, no semblará infundada la conjectura de que la Doctrina fou escrita abans de la fundació de Miramar.³⁰

El lament per la inexistència de monestirs sembla indicar, per tant, que l'obra fou redactada abans que el monestir de Miramar estigués en funcionament, o sigui, abans del 17 d'octubre de 1276, data de la butlla papal.³¹ Val a dir, però, que la data de la butlla de Joan XXI ha de ser presa únicament com la culminació del procés que va dur a la fundació de Miramar, ja que és evident que Llull havia de tenir coneixement, força abans, de la bona predisposició de l'aleshores encara infant Jaume —és probable que el beat ja li hagués plantejat la conveniència de fundar un col·legi de llengües durant la seva estada a Montpeller de vers el 1275. Jaume, a més, va dur a terme gestions per tal d'obtenir un emplaçament per al nou monestir, com prova el fet que l'alqueria on es va instal·lar el grup de franciscans fos transferida pel Monestir de la Real a canvi d'una altra alqueria propietat del rei mallorquí.³² Anteriorment, així mateix, s'havien adoptat mesu-

²⁸ Com va posar de manifest Antoni Bonner (1977: 44), la *Doctrina pueril* pertany a l'etapa quaternària de l'Art, com també el *Blaquerna*, perquè ambdues: (a) citen, tal com correspon al cicle, les dignitats (*Doctrina pueril*, caps. 1, § 5, i 84, § 5; *Blaquerna*, cap. 102); (b) també citen els vicis d'acord amb l'enumeració habitual de l'etapa (*Doctrina pueril*, caps. 60-66; *Blaquerna*, cap. 114), i (c) s'hi esmenten altres obres del període al qual pertanyen, especialment l'*Art abreujada d'atobar veritat*, text central del primer cicle de l'etapa quaternària, i, en canvi, no se cita cap de les obres del cicle següent; també citen el *Llibre de contemplació*, cosa que Ramon no tornarà a fer. Pel que fa al punt (b), cal tenir en compte que als caps. 11-17 del *Blaquerna* trobem una altra llista del septenari dels pecats capitals en què l'ordenació dels vicis no és ben exacta (supèrbia i accídia es troben invertides); l'ordenació resultant coincideix amb la llista pròpia de l'*Art demostrativa*. Per a una discussió sobre l'ordre dels vicis i la datació dels textos a partir d'aquesta llista, vegeu, més avall, l'apartat II.8.

²⁹ Emilio Blanco Gómez (1989) proposava com a terme *a quo* el març de 1275, ja que aquesta és la data del document de queixa de Blanca Picany, que hauria conscienciat Llull de la necessitat d'atendre l'educació del seu fill. Al marge de l'excés d'interpretació que, al meu entendre, implica aquesta data, aleshores caldria situar la *Doctrina* entre el març i l'octubre d'un mateix any, el 1276 (per al terme *ad quem*, vegeu més avall), ja que el document esmentat és datat *apud incarnationem*; el 13 de març («tertio idus Martii MCCLXXV»), vuit dies abans d'acabar l'any segons l'encarnació, pertany ja al 1276 d'acord amb el còmput actual. El document de queixa de l'esposa de Ramon va ser publicat per primera vegada per Pasqual 1778: I, 114-115 n. 1; vegeu-ne ara una nova edició a Hillgarth 1991: 346-347.

³⁰ Vegeu *ORL* I, 456. Llull hi afirma que «no és qui fassa monestirs establitz a diverses llengües ha aprendre, ne no és qui-ls frares trametrà» (Llull 1972: 196.57-59).

³¹ Coincideixen a acceptar aquesta data Gret Schib, a la introducció de la seva edició de la *Doctrina* (Llull 1972: 16-17), Domínguez 1986: 122 i Bonner 1986a: 82-83.

³² Vegeu-ne el document, datat el 13 d'octubre de 1276, a Garcías Palou 1977: 316-319.

res que evidencien que el monestir funcionava abans de la data de la butlla papal. Com diu Garcías Palou,

La decisión de entregar el monasterio a los Frailes Menores, tuvo que ser [...] anterior a la elección de dicha alquería, para la construcción del monasterio; y también, como es lógico, debió preceder al acta fundacional y a la instancia elevada a la Sede Apostólica, porque estos documentos requerían la certeza de poder contar con dicha Orden. [...] Los Frailes Menores debieron instalarse allí antes de la muerte del rey Conquistador. (1977: 45)

No sembla fora de lloc, doncs, considerar que la *Doctrina pueril*, com a molt tard, degué ser redactada durant la primera meitat del 1276.

5. El *Llibre contra Anticrist* i les *Oracions e contemplacions de l'enteniment*

També deu ser anterior a la fundació del monestir de Miramar el *Llibre contra Anticrist*, ja que s'hi afirma que

cové fer en los llochs seperats, agrests, delitables estudis de diverses lenguatges e que en aquells studis sien homens savis en ciencias de filosofia e de theologia studians, per tal que vagen prehicar los infables, los quals deu hom preycar per rahons necessaries, per tal que anans los puxa hom convertir que vingua Antichrist. (dist. III, ii; NEORL III, 157.245-249)

L'obra pertany sens dubte al cicle de l'*Art abreuçada*, títol que és citat tres vegades al llarg del text.³³ Caldria datar-lo, doncs, entre els anys 1274 i mitjan 1276.³⁴ D'altra banda, com que el llibre no és esmentat a cap altra de les obres

³³ Vegeu NEORL III, 120.29-30 (pròleg); 145.29-30 (dist. II, i); 157.256 (dist. III, ii). Un altre dels criteris que Bonner utilitza a l'hora de distingir la pertinença dels títols lul·lians a una o altra de les etapes de l'Art, el nombre de les dignitats divines, que a l'etapa quaternària era de setze, també es compleix en el cas del *Llibre contra Anticrist*: malgrat que la llista de dignitats de la dist. I, i (p. 121.11-12) només en recullí tretze –oblida llarguesa, senyoria i paciència–, les recupera al cap. iii de la dist. I, on prova l'encarnació de Jesús a partir de la concordança de les virtuts increades. El fet que les tres dignitats perdudes se situïn cap al final de l'enumeració fa pensar en una possible corrupció textual. D'acord amb això, Josep Perarnau (1990a: 59-60), a la seva edició del text, les restitueix entre claudàtors, i destaca que Llull es refereix explícitament a setze dignitats. Vegeu la dist. I, iii, 15, a NEORL III, 139:661.

³⁴ Val a dir, però, que el passatge citat del *Llibre contra Anticrist* no exclou la possibilitat que Miramar ja funcionés en el moment d'escriure aquest llibre, i que Llull es referís més aviat a la necessitat de continuar fundant escoles missioneres. Si bé és cert que aquest passatge té un to més relaxat que el lament de la *Doctrina pueril* citat a la nota 30, penso que fa més sentit si el situem abans de la fundació

de què hem parlat fins ara i, singularment, no se cita a la *Doctrina pueril*, el cap. 96 de la qual és dedicat de forma específica a la figura de l'Anticrist, el considerarem posterior a aquestes obres. En tot cas, és segur que ha de ser posterior a les *Oracions e contemplacions de l'enteniment*, títol esmentat al final del *Llibre contra Anticrist* com a obra ja escrita (no sabem, però, si aquesta darrera és o no anterior a algun dels textos esmentats més amunt).³⁵

6. Els quatre *libri principiorum*

Una de les qüestions més controvertides sobre la periodització de les obres del cicle de l'*Ars compendiosa* és la que es refereix als quatre *libri principiorum*, tant pel que fa a la situació que hi ocupen com a l'ordre en què van ser escrits. La manca d'edicions crítiques no contribueix precisament a aclarir el panorama.³⁶ Aquestes obres constitueixen aplicacions de l'Art a les quatre disciplines bàsiques del pensament medieval (teologia, filosofia, dret i medicina), que el beat va escriure per mostrar que el seu sistema era vàlid per fonamentar tots els àmbits del coneixement. El fet, però, que Llull emprí les teoritzacions científiques presents en les aplicacions –sobretot la teoria mèdica– per fonamentar analògicament els seus raonaments teològics i filosòfics, implica que totes quatre continguin força referències a les disciplines tractades en els altres tres llibres. És per això que, de vegades, es fa molt difícil de discernir si Llull es refereix simplement a les disciplines o bé a les seves pròpies aplicacions de l'Art. Els editors de la maguntina, a més, destaquen en cursiva aquests passatges, de manera que aquesta edició ha influït en estudiosos posteriors, els quals en molts casos han considerat que les referències escrites en cursiva a la maguntina devien remetre efectivament a les obres escrites per Llull. És evident, per tant, que a l'hora de proposar una ordenació d'aquestes obres caldria partir prin-

de Miramar. El període de redacció del llibre que apuntem coincideix força amb les dates proposades pels darrers editors de l'obra. D'una banda, Josep Perarnau (1990a: 45-52, esp. 48-49) considera que l'obra ha de ser anterior al 18 de maig de 1274, en què el Concili II de Lió va reafirmar la validesa de la croada (fet que, segons Perarnau, seria incompatible amb la «desqualificació radical de la croada» present al llibre; l'estudiós observa també paral·lelismes textuals entre l'obra de Llull i la butlla de Joan XXI a favor de la fundació de Miramar, que potser indicarien que es va tenir present el *Llibre contra Anticrist* en el moment de redactar la butlla; vegeu Perarnau 1990b). D'altra banda, Gret Schib, a la introducció de la seva edició del *Llibre contra Anticrist*, data el text de vers 1275-1276 (vegeu *NEORL* III, 107).

³⁵ Vegeu *NEORL* III, 160.375-376 (dist. III, ii). Per al text de les *Oracions e contemplacions de l'enteniment*, vegeu *ORL* XVIII, 229-268. Al catàleg de Bonner només s'afirma que ha estat escrit dintre del cicle de l'*Art abreuçada* (el títol de la qual s'esmenta al cap. 6, § 4; vegeu *ORL* XVIII, 249).

³⁶ Modernament només s'han editat els *Començaments de medicina*, l'únic dels quatre *libri principiorum* del qual conservem versió catalana (vegeu *OS* II, 407-496). Els altres tres s'han de llegir al primer volum de l'edició maguntina.

principalment d'al·lusions al màxim d'explícites pel que fa a l'esment de les obres lul·lianes, i prescindir dels passatges en què aquesta remissió pugui ser més ambigua. La consulta de la tradició manuscrita tampoc no ajuda massa a aclarir les relacions que hi pugui haver entre els quatre llibres perquè, malgrat l'elevat nombre de còdexs que els conserven, només en dos casos els trobem agrupats en un sol volum –un dels quals, a més, és còpia de l'edició de Salzinger.³⁷

Entre els passatges dels *libri principiorum* en els quals es fan (presumptes) al·lusions als altres tres llibres de començaments, probablement un dels menys ambigus és el que trobem al final dels *Començaments de medicina*, on s'afirma que,

Moltes d'altres coses poríem recontar segons esta art metafòrica, mas cor havem a parlar dels Començaments de Teologia, e de Dret, e de Natures, cové que donem fi a los *Començaments de medicina*, los quals són acabats ab ajuda e ab benedició de nostre Senyor Déus. Amén.³⁸

D'acord amb això, el *Liber principiorum medicinae* seria el primer dels quatre que Llull hauria redactat. Aquesta hipòtesi lligaria amb la importància que el valor metafòric de la medicina té en la primera formulació de l'Art.³⁹ Hi ha,

³⁷ Tenim notícia de dotze versions manuscrites del *Liber principiorum theologiae*, tretze dels començaments de filosofia, vuit dels de dret, i dinou dels de medicina (d'aquest darrer llibre, com ja he comentat, en conservem, a més de la versió llatina –com dels altres tres–, la versió catalana, a la qual pertanyen dos dels dinou còdexs esmentats). Pel que fa als dos volums que conserven les quatre aplicacions, es tracta del ms. 19 de la Biblioteca Communale de Fermo, del s. XIV, i del ms. 99 de la Biblioteca Governativa de Cremona, de l'any 1739. En ambdós casos l'ordre és el mateix que tenen a la maguntina (teologia, filosofia, dret, medicina); no obstant això, cal tenir en compte que el copista del còdex setcentista parteix precisament d'aquesta edició, fins al punt de provar de reproduir-la gràficament. Hi ha també dos manuscrits del s. XV en els quals es conserven tres dels *libri principiorum*: el ms. de la Biblioteca Vaticana, Ottob. lat., 1250 (conté els començaments de teologia, dret i medicina) i el ms. 1414 de la Biblioteca Casanatense de Roma (teologia, filosofia, dret). També el Clm. 10514 de la Staatsbibliothek de Munic, així mateix del XV, conté tres de les aplicacions de l'*Ars compendiosa* (teologia, dret, filosofia), però no el podem tenir en compte perquè es tracta d'un volum miscel·lani que conserva els llibres de començaments en parts de procedència diversa.

³⁸ OS II, 496. Per a la versió llatina, vegeu MOG I, xii, 47 (812). Per a altres possibles al·lusions als quatre *libri principiorum* presents als *Començaments de medicina*, en les quals, però, no es pot descartar que Llull simplement es refereixi a les disciplines a què dedica els llibres, vegeu, entre altres, OS II, 486-487 (cf. MOG I, xii, 40 (805)), i el passatge citat a la nota següent.

³⁹ Llull, per exemple, afirma als *Començaments de medicina* que «metafòra és en esta art, per ço que segons que en esta art és dit dels graus, e dels triangles, e de les altres distincions, pusca hom entendre altres coses qui són de la ciència de la teologia, e de dret, e de natures, e de les altres ciències per les quals l'entenim s'exalça a entendre. E per ço que açò mills entenes dar-te n'hem eixempli en la ciència de medicina» (OS II, 417-418; cf. MOG I, xii, 5 (771)). Per a aquesta qüestió, vegeu Ruiz Simon 1986: 76.

però, algun passatge del llibre en el qual s'ha cregut que es feia referència a alguna altra de les aplicacions de l'Art, sobretot als començaments de filosofia.⁴⁰

Per la seva banda, aquesta obra, el *Liber principiorum philosophiae*, presenta dues referències força clares als *Començaments de medicina*, una de les quals és en primera persona i en pretèrit perfet.⁴¹ També hi ha un parell d'al·lusions que tant poden ser esments del *Liber principiorum theologiae* com referències als principis generals de la disciplina.⁴² D'altra banda, en aquest darrer llibre hi ha diversos passatges on es fa esment dels principis de filosofia, en dos dels quals l'autor parla en primera persona i en passat.⁴³ Finalment, el *Liber principiorum juris* no és citat a cap dels altres *libri principiorum* i, en canvi, sembla que s'hi citen els *Començaments de medicina*⁴⁴ i, potser, els de filosofia.⁴⁵ Així, doncs, podem apuntar com a hipòtesi que el primer dels *quattuor libri principiorum* que Lull degué escriure va ser el de medicina, seguit dels de filosofia i de teologia (probablement en aquest ordre), i, en darrer lloc, el *Liber principiorum juris*.

Finalment, quant a la situació que les quatre aplicacions de l'Art tenen dins del cicle de l'*Ars compendiosa*, no és sobrer recordar que Ruiz Simon planteja que els quatre llibres de començaments deuen ser posteriors a la *Doctrina pueril*

⁴⁰ Vegeu especialment OS II, 427 i la n. 21, on el curador del text planteja que el sintagma «començaments de natura» tant pot ser entès com una citació del títol dels *Començaments de naturae* com un esment general als principis o començaments de la filosofia natural (cf. MOG I, xii, 10 (776), on s'afegeix «h. e., Principiis Philosophiae»).

⁴¹ Hi llegim: «*Quarta Ratio* significatur in formis simplicibus existentibus in simplicibus medicinis, út in herbâ, in quâ est caliditas in gradu quarto, & siccitas in tertio, & humiditas in secundo, & frigiditas in primo, quod probavimus in *Principiis Medicinae*» (MOG I, x, 14 (680)), i «[...] & hoc idem sequitur de aliis Elementis, prout refertur in *libro de gradibus Medicinae*» (MOG I, x, 22 (688)). De totes maneres, la darrera –i hipotètica– referència als *Començaments de medicina* podria haver estat parcialment modificada a la maguntina, atès que tant al ms. 1029 de la Biblioteca Pública de Palma com al volum Lullisme I de l'Arxiu Històric de la mateixa ciutat, hi llegim simplement «prout refertur in gradibus medicinae», com m'indica Antoni Bonner.

⁴² «*Quoniam autem B. [Prima Causa] creavit ipsum S. [Animam] propter duo principia, prout in Principiis Theologiae est probatum*» (MOG I, x, 26 (692)), i «[...] & ideo conditiones ipsorum E. R. metaphora sunt secretis, quae manifestantur in Principiis Theologiae» (MOG I, x, 44 (710)).

⁴³ «[...] in creaturis, non oportet demonstrationem facere; nam secundum conditiones ipsorum B.C.D. & secundum alia principia eorumque conditiones hoc ostenditur; & evidenter in *Principiis Philosophiae* probavimus, qualiter B. est prima causa omnium entium» (MOG I, ix, 7 (613)), i «[...] quoniam etiam in *Principiis Philosophiae* jam probavimus necessariò Angelum esse ideo híc non opus est probare ipsum I.» (MOG I, ix, 22 (628)). Per a altres passatges on s'esmentin els començaments de filosofia, vegeu MOG I, ix, 3 (609), 26 (632) i 47 (653).

⁴⁴ «quando & volumus componere aliquas regulas huic arti necessarias, ut altiùs absentia artis Scholares ipsam possint addiscere: si quis autem ipsam perfectissimè scire voluerit, oportet, quòd addiscat praenominatam *Artem* [l'Art abreujada], sub qua & ista & *Ars Principiorum Medicinae ac aliaque aliae continentur* ad gloriam & laudem ipsius A» (MOG I, xi, 27 (759)).

⁴⁵ «*Velut in Principiis Philosophiae* continetur, sub unâ formâ universali naturali consistunt species & earum individua, ac eadem forma se habet universaliter ad unum quodque naturale, sic in his Principiis Juris se habet B. [Forma Juris], ut omne, quod est in jure, sub forma subsistat» (MOG I, xi, 2 (734)).

(i al *Llibre de contemplació*). Basa aquesta afirmació en els continguts cosmològics que presenten els *libri principiorum*, i especialment en la presència en dos d'aquests –als començaments de medicina i als de filosofia– de la noció de *forma universalis* o *forma prima*, no recollida ni al *Llibre de contemplació* ni a la *Doctrina pueril* però, en canvi, «explícitament reafirmada en totes les evolucions del pensament cosmològic lul·lià posteriors als *Libri principiorum*».⁴⁶

7. L'Ars universalis

Llull, ja al pròleg de l'*Ars universalis*, estableix una estreta relació entre aquesta obra i els *quattuor libri principiorum*,

*Quattuor sunt scientiae generales scilicet Theologia, Philosophia, Jus, & Medicina, & propterea secundum has quattuor scientias exemplificamus hanc artem, quas quattuor in duas partes dividimus, quarum prima est Theologia & Philosophia, secunda est Jus & Medicina. Sub prima scientia secunda consistit; est enim Theologia principium Juris, & Philosophia Medicinae: sub Theologia verò Philosophiam ponimus, quod est, quia secundum nobilitatem Theologia est finalis scientia omnibus reliquis & suprema, ideo omnibus aliis scientiis est principium.*⁴⁷

Malgrat que aquesta referència no sigui tan explícita com en algun cas s'ha volgut veure, cal tenir en compte que en un altre passatge de la mateixa *Ars universalis* es fa un nou esment referent a les aplicacions que sembla força més clar (encara que només sigui pel fet que es troba al costat d'altres citacions d'obres de Ramon).⁴⁸ A l'èplicit del llibre es tornen a esmentar les quatre disciplines –i la possibilitat de fer-les concordar mitjançant l'Art:

⁴⁶ La utilització del concepte de *forma prima* es relaciona, d'acord amb Ruiz Simon, amb «un replantejament de la seva adhesió inicial a posicions que podríem anomenar "aristotèlico-tomistes"» i amb una aproximació a posicions pròpies del «"franciscanisme filosòfic" de l'època» (1986: 80); sembla, doncs, que es tracta d'un canvi de concepció amb implicacions que van més enllà del detall anecdòtic de la presència o no d'aquest concepte en una obra. Així, el fet que no el trobem a la *Doctrina pueril* deu respondre a aquest replantejament, i no a l'actitud que Llull adopta en aquesta obra, on tendeix a compilar de forma sintètica, sovint clarament simplificada, continguts preexistents, i silencia els aspectes més característics de la seva pròpia doctrina.

⁴⁷ Vegeu *MOG* I, viii, 2 (484); al primer volum d'aquesta edició trobem l'*Ars universalis* davant dels *quattuor libri principiorum*. Per a un comentari del passatge, vegeu Pring-Mill 1991: 254. Cal remarcar, així mateix, que en aquest fragment Llull exposa una valoració, d'altra banda força generalitzada a l'època, de la jerarquia de les ciències, de manera que es justifica l'ordre en què trobem els *libri principiorum* tant en alguns manuscrits com a l'edició maguntina.

⁴⁸ Vegeu *MOG* I, viii, 5 (487). Hem citat aquest text més amunt, a l'apartat II.1.

Perfecta est figura ipsius X. divinâ gratiâ. *Nunc oportet nos de quatuor scientiis generalibus videlicet Theologiâ, Philosophiâ, Jure & Medicinâ tractare* opportunè per cameras ipsorum S. T. A. V. X. Y. Z., taliter de praemissis scientiis discurrentes, quòd praedictarum figurarum camerae cum suis conditionibus his quatuor scientiis concordantes existant, quibus conditiones & regulas eisdem cameris prae buimus, ut in universalibus inquirantur & inveniantur particularia ad gloriam & laudem ipsius A. (MOG I, viii, 123 (605))

Finalment, a l'*Ars universalis* també hi ha una referència als *Començaments de medicina*:

[...] si simplex medicina in quarto gradu caloris existit, facit ignis de se tria puncta, & aequalificat ipsa tribus punctis terrae, quam recipit, ex quibus in illa medicina tertius gradus siccitatis formatur, prout diximus in *Principiis Graduum Medicinae*. (MOG I, viii, 47 (529))

És força probable, doncs, que s'hagi de considerar l'*Ars universalis* posterior als quatre llibres de començaments.

8. El Llibre d'intenció

Ramon Llull va adreçar el *Llibre d'intenció*, com ja havia fet amb la *Doctrina pueril*, a un fill seu, de qui ens diu al preàmbul de l'obra que «novellament ve en lo món» (ORL XVIII, 4). Galmés interpreta aquest passatge en el sentit d'«entrada al món socialment, cap a la vintena d'anys», de manera que l'obra hauria de facilitar el desenvolupament en societat del jove.⁴⁹ Si comparem el contingut d'aquest llibre amb el de la *Doctrina pueril*, es constata que presenten nombroses coincidències, malgrat que l'orientació que es dóna al *Llibre d'intenció*, centrada en la valoració de les dues intencions, és més específica.⁵⁰ En aquest sentit és de destacar, a més, que la lectura de passatges paral·lels en els dos textos posa de manifest, de vegades, una major complexitat en les explica-

⁴⁹ Per a la citació de Galmés, vegeu ORL XVIII, viii. Encara que no puguem saber si l'edat que l'editor suggereix és o no encertada, no sembla fora de lloc la interpretació que considera el llibre com un instrument per encarar-se a la societat; així ho indiquen tant el contingut de l'obra (un bon nombre dels apartats del capítol V, el més llarg del llibre, és dedicat a diversos estaments o a qüestions relacionades amb l'organització de la societat), com alguna de les afirmacions de l'autor (demana al fill, per exemple, que mostri la doctrina de l'obra «a les gents», p. 4).

⁵⁰ Per a la doctrina de les dues intencions en Llull, juntament amb un comentari del *Llibre d'intenció*, vegeu Carreras Artau 1939-1943: I, 610-614.

cions del *Llibre d'intenció*. Si Llull va dedicar ambdues obres a un mateix fill, la major dificultat en determinats passatges del *Llibre* potser indica que deu ser posterior.⁵¹

Bonner situa el llibre com una de les darreres obres del cicle de l'*Art abreuçada*, ja que, malgrat que s'hi cita aquesta versió de l'Art, hi ha algun aspecte –concretament, l'ordre de l'enumeració dels vicis–, que es correspon amb el que l'estudiós considera propi de l'*Art demostrativa*.⁵² Aleshores, el *Llibre d'intenció* hauria de ser considerat un text de transició entre els dos cicles de l'etapa quaternària. Això no obstant, no sembla que, si més no al cicle de l'*Art abreuçada*, sigui possible atribuir-li una enumeració constant i immutable dels vicis. Si bé és cert que el septenari dels pecats capitals de les obres d'aquest primer cicle acostuma a seguir el que Guillaume Peyraut havia establert a la seva *Summa de vitiis et virtutibus* (gola, luxúria, avarícia, accídia, supèrbia, enveja, ira),⁵³ també hi ha d'altres obres del mateix cicle on l'ordre seguit correspon al que Bonner creu propi de les obres que giren al voltant de la segona Art de Ramon, o sigui, l'*Art demostrativa*. Ambdues enumeracions són, però, molt semblants, i l'únic canvi que s'hi observa és la inversió dels vicis d'accídia i supèrbia, inversió que pot ser entesa com un mitjà per potenciar el paper de supèrbia, de manera que aparegui com a primer dels vicis considerats espirituals –és el pecat propi de Satanàs–, després dels vicis carnals. Avarícia es trobaria entremig dels dos tipus.

El segon ordre, com hem dit, no és exclusiu del cicle de l'*Art demostrativa*, de vers l'any 1283, sinó que ja és present en obres molt inicials del cicle anterior, com es desprèn del fet que al *Llibre contra Anticrist* supèrbia precedeix accídia en l'enumeració dels pecats (aquest text, com hem apuntat, fou escrit probablement vers el 1276).⁵⁴ El segon ordre també és present als capítols d'11 a 17 del *Blaquerna*, malgrat que al cap. 114 d'aquesta obra tornem a trobar l'ordre que Bonner considera propi de l'*Art abreuçada*. Si la vinculació de cadascuna de les enumeracions a una de les versions de l'Art fos inequívoca, i atès que la novel·la va ser segurament enllestida poc abans de la redacció de l'*Art demostrativa*, s'hauria d'esperar, més aviat, que l'ordenació dels pecats que hi ha al començament del text coincidís amb la llista pròpia de la primera versió de l'Art lul·liana, en comptes de fer-ho amb la de l'*Art demostrativa*; de la mateixa manera, s'esperaria que l'enumeració del capítol 114 coincidís, més que no pas

⁵¹ Compareu, per exemple, el contingut del cap. 25 de la *Doctrina* amb el del V, 17, del *Llibre d'intenció*, dedicats al sagrament de l'Eucaristia.

⁵² Vegeu Bonner 1977: 44. Per a la referència de l'*Art abreuçada d'atobar veritat*, vegeu el cap. V, 19, 7; i, per a l'enumeració dels vicis, el mateix cap. V, 8-14, i 30, 4.

⁵³ Vegeu la introducció de Fernando Domínguez a *ROL* XV, xxxiii.

⁵⁴ L'enumeració dels vicis del *Llibre contra Anticrist* es troba a la dist. III, i (vegeu *NEORL* III, 155.180-182).

amb la formulació del 1274, amb la del 1283. Tot plegat, doncs, planteja que, malgrat que l'ordenació dels vicis pugui ser un aspecte a tenir en compte a l'hora d'assignar els textos a un o altre cicle de la producció lul·liana, no és un element per si mateix prou determinant, si més no pel que fa al cicle de l'*Art abreujada*.⁵⁵ En definitiva, doncs, el *Llibre d'intenció* no ha de situar-se necessàriament més a prop de l'any 1283 que del 1274.

9. Altres obres del cicle

A continuació esmento la resta d'obres que Bonner considera pròpies del cicle de l'*Art abreujada d'atropar veritat*, malgrat que de la majoria només sigui possible afirmar que van ser escrites durant els anys del cicle de l'*Art abreujada*. La primera d'aquestes, d'acord amb l'ordre que tenen al catàleg de Bonner, és l'*Artificium electionis personarum*, conservada, juntament amb l'*Ars notatoria*, en un sol manuscrit.⁵⁶ Recentment ha aparegut una edició crítica de l'*Artificium*, la primera que en tenim, fet que ens ha permès comprovar que a l'inici de l'obra, juntament amb l'*Ars compendiosa*, se citen tres dels *libri principiorum* –els de teologia, filosofia i dret.⁵⁷ Pel que fa al *Liber de Sancto Spiritu*, inclòs al segon volum de la maguntina, s'hi citen diverses vegades, a més de l'*Ars compendiosa*, el *Llibre de demostracions* i el *Llibre del gentil*,⁵⁸ fet que implica que probablement l'obra no deu ser massa posterior a aquests dos darrers títols.⁵⁹ Pel que fa al *De adventu Messiae*, del qual tampoc no s'ha publicat cap edició, s'hi cita segons Bonner el *Llibre contra Anticrist*.⁶⁰ La darrera

⁵⁵ No he comprovat si les obres del cicle de l'*Art demostrativa* segueixen o no l'enumeració dels vicis en l'ordre proposat per Bonner. S'ha de destacar, però, que al cicle de l'*Art abreujada* també és possible trobar altres ordres: al cap. 85, § 6, de la *Doctrina pueril*, per exemple, trobem una enumeració dels vicis amb petites variants respecte a les altres que hem esmentat.

⁵⁶ Es tracta del ms. Vat. lat. 9332 de la Biblioteca Vaticana. Llorenç Pérez va donar notícia d'aquestes obres, fins aleshores considerades perdudes, a Pérez 1959. Per a la descripció del còdex, vegeu Pérez 1961: 38-40 (on, per error, se li atribueix la signatura 9322).

⁵⁷ Vegeu Hägele-Pukelsheim 2000: 5.

⁵⁸ Per al *Gentil*, vegeu *MOG* II, iii, 1 (115), 2 (116) i 8 (122); en el darrer d'aquests passatges també s'esmenta el *Llibre de demostracions*, el qual és així mateix citat a *MOG* II, iii, 10 (124).

⁵⁹ Garcías Palou, basant-se en el coneixement que Lull mostra en aquest llibre de les doctrines ortodoxes gregues, plantejava la necessitat que el beat hagués dut a terme un viatge a Orient, que situava vers els anys 1279-1282, de manera que aquesta obra no podria ser anterior a aquestes dates (vegeu, entre altres treballs, Garcías Palou 1968). Erhard-Wolfram Platzcek, però, d'acord amb el que ja havia apuntat al seu catàleg d'obres lul·lianes, manté contra l'opinió de Garcías Palou que el *Liber de Sancto Spiritu* ha de ser d'una fase més inicial de la producció del beat, atès que s'hi cita precisament el *Llibre de demostracions* (Platzcek 1973: 395-396).

⁶⁰ Bonner 1986a: 84.

obra que podem situar amb seguretat dins d'aquest cicle de la producció lul·liana és el *Blaquerna*, que Ramon anuncia al final de la *Doctrina pueril*.⁶¹ Aquest esment, juntament amb el fet que al cap. 90 de la novel·la es faci probablement referència al capítol general dels dominicans que va tenir lloc a Montpeller l'any 1283,⁶² implica que Llull degué començar l'obra quan encara no havia acabat la *Doctrina*, o poc després d'enllestir-la, i que la seva redacció es va allargar fins a l'any 1283.⁶³

Més problemàtics són el *Llibre dels àngels*⁶⁴ i *Lo pecat d'Adam*,⁶⁵ obres en què no es fa cap referència a altres títols de Ramon ni, amb prou feines, als elements que ens permeten classificar la producció lul·liana al voltant d'una o altra obra central de l'Art.⁶⁶

III. Proposta de nova ordenació de les obres del cicle de l'Art abreuçada d'atrotbar veritat (1274-1283)

Com a conclusió, incloc una llista de les obres que Llull va escriure al voltant de l'*Ars compendiosa* amb les datacions i en l'ordre en què em sembla més probable que fossin redactades. Cal tenir presents, però, totes les prevençions que he exposat més amunt, especialment les que fan referència a la impossibilitat de situar respecte als altres títols del període les quatre obres que precedeixen el *Blaquerna*. D'altra banda, s'ha de remarcar també, pel que fa a les dues darreres obres de la llista, que no estic segur si formen part d'aquest cicle o no.

⁶¹ Vegeu el cap. 100, § 11, a Llull 1972: 243.77.

⁶² Vegeu Llull 1935-1954: II, 227.2-4.

⁶³ Per a la datació del *Blaquerna*, vegeu especialment Bonner 1986b i Soler 1991. No és segur que Llull enllestís el *Blaquerna* l'any 1283; en tot cas, però, no sembla probable que trigués massa a fer-ho.

⁶⁴ Vegeu ORL XXI, 305-375. Aquesta obra, si realment pertany al cicle de l'Art abreuçada, deu ser posterior a la *Doctrina pueril*, ja que no se'n diu res al cap. 98 del tractat per a infants, «De àngels». És datat «devers l'any 1277» per Rafael Ginard a la introducció d'ORL XXI, xxxii. Salvador Galmés, a la seva anotació al *Llibre de meravelles*, obra en la qual se cita el *Llibre dels àngels*, el considera de «devers l'any 1275» (vegeu Llull 1931-1934: I, 135.19, i IV, 323, per a la referència al llibre en el text lul·lià i per a la datació de l'editor, respectivament).

⁶⁵ Vegeu Moll 1982: 29-40, i ORL XIX, 63-73. Seguint la datació del pare Pasqual, ORL XIX, xxvi, i Moll 1982: 27, situen la redacció del text vers l'any 1282, a Perpinyà, on aleshores residia Jaume de Mallorca, a qui probablement és dedicada l'obra.

⁶⁶ Per exemple, al llarg de tot el *Llibre dels àngels* només s'esmenten i es posen en joc set dignitats divines, que es fan coincidir amb les set propietats dels àngels: «bonea, granea, poder, saviesa, amor, justícia, perfecció» (vegeu ORL XXI, 308).

Hi afegeixo, així mateix, després que Antoni Bonner m'animés a fer-ho, una proposta de nova numeració de les obres del cicle d'acord amb els criteris que ell va adoptar en confeccionar el seu catàleg.⁶⁷ De totes maneres, per facilitar la identificació de les diverses obres, recullo entre claudàtors, després dels títols i de la data, la referència que aquests títols tenen a la versió en aquest moment més actualitzada del catàleg Bonner, esmentada repetidament en aquestes pàgines; en els dos casos en què la signatura actual del catàleg Bonner no coincideix amb la del catàleg publicat al segon volum d'*OS*, dono també la vella referència entre parèntesis.⁶⁸

II.A.1 *Ars compendiosa inveniendi veritatem*, ca. 1274

II.A.2 *Lectura compendiosa super Artem inveniendi veritatem*, 1274-1283
[II.A.1.bis]

II.A.3 *Ars notatoria*, 1274-1283 [II.A.2]

II.A.4 *Llibre de demostracions*, 1274-1276 [II.A.5]

II.A.5 *Llibre de l'orde de cavalleria*, 1274-1276 [II.A.3.bis (II.A.14)]

II.A.6 *Doctrina pueril*, 1274-1276 [II.A.3.ter (II.A.3.bis)]

II.A.7 *Oracions e contemplacions de l'enteniment*, 1274-1276? [II.A.12]

II.A.8 *Llibre contra Anticrist*, 1274-1276? [II.A.19]

II.A.9 *Llibre del gentil e dels tres savis*, 1274-1283 [II.A.4]

II.A.10 *Liber principiorum medicinae; Començaments de medicina*, 1274-1283
[II.A.9]

II.A.11 *Liber principiorum philosophiae*, 1274-1283 [II.A.7]

II.A.12 *Liber principiorum theologiae*, 1274-1283 [II.A.6]

II.A.13 *Liber principiorum juris*, 1274-1283 [II.A.8]

II.A.14 *Ars universalis*, 1274-1283 [II.A.3]

II.A.15 *Artificium electionis personarum*, 1274-1283 [II.A.10]

II.A.16 *Liber de Sancto Spiritu*, 1274-1283 [II.A.11]

II.A.17 *Llibre d'intenció*, 1274-1283 [II.A.18]

II.A.18 *De adventu Messiae*, 1274-1283 [II.A.20]

II.A.19 *Llibre d'Evast e d'Aloma e de Blaquerua, son fill*, (1274)-1283 [II.A.17]

II.A.20 *Llibre dels àngels* [II.A.13]

II.A.21 *Lo pecat d'Adam* [II.A.15]

Joan Santanach i Suñol

⁶⁷ Actualment Bonner està revisant diversos treballs seus per tal d'incloure'ls en un recull d'articles. Pensa incorporar-hi, també, una versió actualitzada i completa del seu catàleg, on tindrà en compte la nova numeració que proposo. Fins a l'aparició del recull, però, fóra convenient, per tal d'evitar confusions, continuar usant la vella numeració del catàleg d'*OS*.

⁶⁸ No tinc en compte el catàleg de *SW*, superat pel d'*OS*.

Referències bibliogràfiques

- BADIA, Lola (1995): «Ramon Llull: Autor i Personatge», dins *ARISTOTELICA ET LULLIANA, magistro doctissimo CHARLES H. LOHR septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, edició de Fernando Domínguez, Ruedi Imbach, Theodor Pindl i Peter Walter, The Hague, Martinus Nijhoff International (Instrumenta Patristica, XXVI), pp. 355-375.
- BADIA, Lola (1996): «La ficción luliana en los orígenes de las letras catalanas», dins *Constantes y fragmentos del pensamiento luliano. Actas del simposio sobre Ramon Llull en Trujillo, 17-20 septiembre 1994*, edició de Fernando Domínguez i Jaime Salas, Tübingen, Max Niemeyer Verlag (Beiheft zur Iberoromania, 12), pp. 59-76.
- BLANCO GÓMEZ, Emilio (1989): «La fecha de composición de la *Doctrina pueril*», *EL*, 29, pp. 147-154.
- BONNER, Anthony (1977): «Problemes de cronologia lul·liana», *EL*, 21, pp. 35-58.
- BONNER, Anthony (1978): «La situación del *Libre del gentil* dentro de la enseñanza luliana en Miramar», *EL*, 22 (= *Miramar en la vida y en la obra de Ramon Llull*), pp. 49-55.
- BONNER, Antoni (1986a): «Modificacions al catàleg d'obres de Ramon Llull», *EL*, 26, pp. 81-92.
- BONNER, Antoni (1986b): «La data del *Blaquerna*», *EL*, 26, pp. 143-147.
- BONNER, Anthony (1998): «Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat», dins *Actes de l'onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Palma de Mallorca, 8-12 de setembre de 1997*, a cura de Joan Mas, Joan Miralles i Montserrat i Pere Rosselló, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 35-60.
- BRUMMER, Rudolf (1980): «Sobre la data i l'estructura del *Libre de demostracions* de Ramon Llull», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, I (= *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 1), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 149-162.
- CARRERAS ARTAU, Tomás i Joaquín (1939-1943): *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, 2 vols., Madrid.
- DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando (1986): «El "Libre d'amic e amat". Reflexions entorn de Ramon Llull i la seva obra literària», *Randa*, 19, pp. 111-135.
- GARCÍAS PALOU, Sebastián (1968): «La "Doctrina pueril" del Bto. Ramón Llull y su "Liber de Sancto Spiritu", en su relación cronológica», *EL*, 12, pp. 201-214.
- GARCÍAS PALOU, Sebastián (1977): *El Miramar de Ramon Llull*, Palma, Diputació Provincial de Balears.

- HÄGELE, Günter, i PUKELSHEIM, Friedrich (2000): «Lulls Schriften zu Wahlverfahren», *Reports des Instituts für Mathematik der Universität Augsburg*, 434 [www.math.uni-augsburg.de/stochastik/reports/434.ps]
- HILLGARTH, J. N. (1991): «Ramon Lull's Early Life: New Documents», *Mediaeval Studies*, 53, pp. 337-347.
- LLULL, Ramon (1931-1934): *Libre de meravelles*, 4 vols., a cura de Salvador Galmés, Barcelona, Barcino (ENC, 34, 38, 42 i 46-47).
- LLULL, Ramon (1935-1954): *Libre de Evast e Blanquerna*, 4 vols., a cura de Salvador Galmés, Barcelona, Barcino (ENC, 50-51, 58-59, 74 i 75).
- LLULL 1969: Raymond Lulle, *Doctrine d'enfant. Version médiévale du ms. fr. 22933 de la B.N. de Paris*, edició d'Armand Llinarès, París, Librairie C. Klincksieck, 1969 (Bibliothèque Française et Romane, Série B: Éditions Critiques de Textes, 7).
- LLULL, Ramon (1972): *Doctrina pueril*, a cura de Gret Schib, Barcelona, Barcino (ENC, 104).
- LLULL, Ramon (1978): *Ars notatoria*, introducció, edició, traducció espanyola i notes de Jordi Gayà, Madrid, CITEMA.
- LLULL, Ramon (1988): *Llibre de l'orde de cavalleria*, a cura d'Albert Soler, Barcelona, Barcino (ENC, 127).
- LLULL, Ramon (1993): *Llibre del gentil e dels tres savis*, a cura d'Antoni Bonner, Palma de Mallorca, Patronat Ramon Llull (NEORL, II).
- LLULL, Ramon (1996): *Llibre dels articles de la fe. Llibre què deu hom creure de Déu. Llibre contra Anticrist*, a cura d'Antoni Joan Pons i Pons, Jordi Gayà Estelrich i Gret Schib Torra, Palma de Mallorca, Patronat Ramon Llull (NEORL, III).
- MOLL, Francesc de B. (1932 [1982]): «L'opuscle de Ramon Llull sobre el pecat d'Adam. Assaig d'edició crítica», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, pp. 297-310. Cito per la reimpressió dins *Textos i estudis medievals*, pròleg d'Antoni M. Badia i Margarit, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Fundació Congrés de Cultura Catalana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, pp. 25-41.
- PASQUAL, Antonio-Raymundo (1778): *Vindiciae lullianae, sive demonstratio critica immunitatis doctrinae illuminati doctoris B. Raymundi Lulli martyris, ab erroribus eidem à Nicolao Eymerico impactis, à censuris ab Albitio cardinalis relatis; reliquisque aliorum lituris*, 4 vols., Avinyó.
- PERARNAU, Josep (1983): «Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la "Bayerische Staatsbibliothek" de Munic», *ATCA*, 2, pp. 123-169.
- PERARNAU, Josep (1990a): «El *Llibre contra Anticrist* de Ramon Llull. Edició i estudi del text», *ATCA*, 9, pp. 7-181.

- PERARNAU, Josep (1990b): «El *Llibre contra Anticrist* i la butlla de Joan XXI a favor de Miramar (1276)», *ATCA*, 9, pp. 233-239.
- PÉREZ, Lorenzo (1959): «El “Ars notandi” y el “Ars electionis”, dos obras desconocidas de Ramón Llull», *EL*, 3, pp. 275-278.
- PÉREZ, Lorenzo (1961): *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma*, Roma, Iglesia Nacional Española.
- PLATZECK, Erhard-Wolfram (1973): «Miscelánea luliana. Investigaciones publicadas en los últimos veinte años sobre la vida y la interpretación de las doctrinas de Raimondo Llull», *Verdad y Vida*, 31, pp. 381-454.
- PRING-MILL, Robert D. F. (1973 [1991]): «Las relaciones entre el *Ars inveniendi veritatem* y los cuatro *Libri principiorum*», *EL*, 17, pp. 18-42. Cito per la reimpressió dins *Estudis sobre Ramon Llull*, ed. de Lola Badia i Albert Soler, Barcelona, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991 (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 22), pp. 253-275.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1913-1914 [1985]): «La lògica del Gazzali posada en rims per en Ramon Llull», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V/1, pp. 311-354. Cito per la reimpressió dins *Ramon Llull i el lul·lisme*, pròleg de Lola Badia, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Obres de Jordi Rubió i Balaguer, 11), pp. 111-166.
- RUIZ SIMON, Josep Maria (1986): «De la naturalesa com a mescla a l'art de mesclar (sobre la fonamentació cosmològica de les arts lul·lianes)», *Randa*, 19, pp. 69-99.
- SCHIB, Gret (1972): «*Le trésor des humains*. Incunable contenant la traduction française de la *Doctrina pueril* de Ramon Llull», *Romania*, XCIII, pp. 113-123.
- SOLDEVILA, Ferran (1950): *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. N'hi ha edició facsímil: Barcelona, IEC, 1995 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLVIII/1).
- SOLER I LLOPART, Albert (1991): «Encara sobre la data del *Blaquerna*», *SL*, 31, pp. 113-123.

RESUM

Among the various periods of Ramon Llull's production, the one that presents most problems with respect to the dating of his works is the cycle of the *Ars compendiosa inveniendi veritatem*, since at that time (1274-1283) Llull had not yet begun signing or dating his works. With this in mind, the author tries to

order chronologically works written during this cycle, taking into account not only the possible historical references contained in these works, but mainly mutual citations of one work in another, in spite of the fact that the interpretation of such passages is often problematical. Finally this article offers a new numeration of the works of this cycle, according to the criteria of Bonner's catalogue.